

Islamic Maaref University

Scientific Journal Commentary Studies

Vol. 16, Summer 2025, No. 62

Explaining the model of legislating the social laws of Hajj (Pilgrimage), Jihad (fighting in the way of Allah) and Riba (usury) in the Holy Quran

Ahmadreza Tahayyori¹ \ Jalil Hasanzadeh Esfahani²

1. Assistant Professor of Quran and Social Sciences
Department of Al-Mostafa International University, Mashhad, Iran.
ahmad_thayyori@miu.ac.ir

2. Master's degree of Sciences and Education of Quran subfield of Social Exegesis,
Qom University of Quran and Hadith, Qom, Iran (corresponding author).
jalilart.h@gmail.com

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article	According to the verse 50 of surah Maedah, Exalted Allah is the best legislator, and divine laws are the best laws. This superiority, in addition to the content includes the structure and process of the laws too. Therefore, the goal of this research is interpretive review of form and process of legislation of social laws of Jihad, Hajj and Riba in the Holy Quran, so that it could be to extract a model for legislating the social issues from the Quran. Access to this example is important from this point that it could be used in the fields of social exegesis, jurisprudence and legislation. This research which has been written by descriptive-analytical method, and its data have been gathered by library way, has been achieved to a model -by separating the verses to "origin of law" and "the branches" and as well the order of Revelation of the verses- that based on it, those verses before the main command, pave the way for accepting the law by mentioning the background of that law and culturizing for it and the verses after the basic of the command, step ahead by explaining the subsidiary laws, using the tool for giving glad tidings and warning, observing the flexibility and expressing the wisdom and the consequences of that law for completing and having the law influence on obligated people for divine tasks (Mokallafin).
Date of received: 2025/01/13	
Date of modified: 2025/06/07	
Date of accepted: 2025/06/25	
Keywords	Jurisprudential exegesis, verses of laws, social exegesis, social laws, legislating the laws.
Cite this article:	Tahayyori, Ahmadreza & Jalil Hasanzadeh Esfahani (2025). Explaining the model of legislating the social laws of Hajj (Pilgrimage), Jihad (fighting in the way of Allah) and Riba (usury) in the Holy Quran. <i>Scientific Journal Commentary Studies</i> . 16 (2). 103-132. DOI: ??
DOI:	??
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

Revelation of Quran, stage by stage, and consequently its verses of laws during 23 years, show the mutual process in legislating the laws. By investigating several verses of the rulings like social laws verses which gather together in one category, it could be to extract the process and mutual form of their legislation and achieve to the model of legislating social laws in the Quran. The domain of this research is the verses of Hajj, Jihad and Riba which encompass important affairs of community like religious, political, military and economic issues. The aim of the research is making the background for modelling from the processes and stages of legislation in the Holy Quran in social subjects, and its importance is because of this that, methods, processes and guidelines for message transformation, -that are usually overlooked- have been considered as the main axis. Therefore, answering to this question that from what model the legislation of social laws of Hajj, Jihad and Riba do follow, is the final goal of this research. About the model of social laws, no research has been not done.

Methodology

Data gathering of this research is by library method and way of its problem solving is descriptive-analytical one. The stages of achieving to the model of law legislation Determining the verses of each order according to the book “Kanzol-Ommal fi Feqhel-Qoran” by Fadel Meqdad Determining the origin and subfields of a law in above mentioned book; the verses of main ruling have been separated and it could be said that other verses are subsidiaries or necessities of legislation. Determining the relationship between the subsidiaries with the origin of rule of the subsidiaries comparing to main law has different communication types. Separating the subsidiaries from perspective of the time of Revelation of subsidiaries before the previous main law and after the main law Summarizing the commonalities of the previous steps was limited to one rule; but this stage, is summary of the commonalities of four previous steps.

Discussion

After going through the four stages in the rulings of Hajj, Jihad and Riba, commonalities become apparent. Commonalities before the main ruling (requirements before legislation) and commonalities after the main ruling (requirements after legislation)

Requirements before legislation

Common propositions before the main ruling 1-Explanation of historical background and precedent 2-Culturalization

1. Explanation of historical background and precedent

The use of verses of precedents of the ruling is to lay the groundwork and prepare the audience for issuing the ruling.

If the ruling has a precedent and background, it will not be a new phenomenon that will provoke resistance. In addition, it will remove the excuse that the ruling is beyond the power of those responsible; because it has been implemented in other religions and was not beyond their power.

2. Culturalization

After the advent of Islam, culturalization initially had the function of laying the groundwork for this fundamental revolution and, by violating the values of ignorance, provided the necessary groundwork for legislation.

Requirements after legislation

Common clauses after the main command, 1-Subordinate commands 2-Spiritual and psychological levers of preaching and warning 3-Wisdom, goals, effects and results of laws 4-Flexibility in command

1- Subordinate commands

In the Holy Quran, in addition to the main rulings, duties, secondary actions, conditions and exceptions are explained; although the method of the Holy Quran does not refer to details; but in social rulings, several secondary rulings are often referred to under the main rulings.

2- Spiritual and psychological levers of preaching and warning

In the mentioned verses, after the main ruling, by giving glad tidings to the positive material or spiritual results and effects of acting on the law, it is encouraged and motivated, or by stating the negative consequences of abandoning the command, the addressee is prevented from abandoning the command and encouraged to act on it.

3- The wisdom, goals, effects, and consequences of the ruling.

If a person knows the wisdom and effects of the rulings, rational persuasion will be achieved, and his acceptance of the new law will be greater, and his determination to act on them will increase.

4- Flexibility in ruling

By anticipating all exceptions, reductions, compensation and alternative ways for rulings, another dimension of ease and flexibility has been considered for rulings.

Conclusion

1. In social rulings such as Hajj, Jihad and Riba, a common form for legislating the ruling was observed, which due to its repetition in all of them and considering the definition of the pattern, in this study we interpreted it as the pattern of legislating the ruling.
2. Based on the pattern of legislating the ruling, the verses related to the main ruling that was revealed before it, by stating the historical background and precedent of the ruling (in previous religions) as well as the culturalization (based on the valuation and explanation of the counter-value), seek to lay the groundwork and lay the foundation for legislating the principle of the ruling.
3. Based on the pattern of legislating the ruling, the verses that come after the legislating the main ruling seek to complete, strengthen, and establish the ruling and its effect on the obligated ones by explaining the subsidiary and sub-rules, using spiritual and psychological levers (such as preaching and persuasion or warning and threatening), expressing the wisdom, goals, effects, and results of the ruling, and also considering flexibility in the ruling (by explaining the state of exception, alternative means, compensation, and mitigation)

References

- *Holy Quran*.

- A) Books

- Amid Zanjani, 'Abbasali (2016). *Ayat al-Ahkam (Rulings Verses)*. Qom: Daftare Motale'at wa Tahqiqate 'Olume Eslami. [In Persian]
- Bahjatpur, 'Abdolkarim (2014). *Hamgam baa Wahy Tafsire Tanzily (with the Revelation "a Commentary according to Order of Revelation)*. Qom: Al-Tamhid. [In Persian]

- Bahjatpur, ‘Abdolkarim (2018). *Raweshe Fahangsazie Paakdaamani dar Qoran (the Method of Culturizing Modesty in the Quran)*. Qom: Markaze Howzehaye ‘Elmeh Khaharan. [In Persian]
- Dehkhoda, Ali Akbar (2006). *Loghatnameh (the Dictionary)*. Tehran: Tehran University. [In Persian]
- Fadel Meqdad, ‘Abu-‘Abdollah (2001). *Kanzol-‘Erfan fi Feqh al-Qoran (the Treasure of Mysticism in the Jurisprudence of the Quran)*. Qom: Navide Eslam. [In Arabic]
- Hashemi Rafsanjani, Akbar (2007). *Tafsire Rahnama (the Guide Exegesis)*. Qom: Bustane Ketab. [In Persian]
- Haskani, Obaidollah (1990). *Shawahed al-Tanzil (the Evidences of the Revelation)*. Tehran: Wezarate Farhang wa Ershade Eslami. [In Arabic]
- Ibn Fares, Ahmad (1978). *Mo’jam Maqaees al-Loghah (the Dictionary of Vocabulary Criterion)*. Beirut: Daar al-Fekr. [In Arabic]
- Ibn Kathir, Esmaeel ibn ‘Omar (1998). *Tafsir al-Qoran al-‘Azim (the Exegesis of the Great Quran)*. Beirut: Daar al-Kotob al-‘Elmiah. [In Arabic]
- Ibn Manzur, Mohammad ibn Mamram (1993). *Lesan al-Arab (the Language of Arab)*. Beirut: Daar Saader. [In Arabic]
- Ibn Nadim, (1973). *Al-Fehrest (the Intexts of the Writings)*. Tehran: Donyaye Ketab. [In Persian]
- Jawadi Aamoli, ‘Abdollah (1999). *Tafsire Tasnim (the Exegesis of Tasnim)*. Qom: Esraa. [In Persian]
- Makarem Shirazi, Naser and Colleagues (1974). *Tafsire Nemuneh (the Exemplary Exegesis)*. Tehran: Daar al-Kotb al-Eslamiah. [In Persian]
- Ma’refat, Mohammad Hadi (2017). *Al-Tamhid fi ‘Olum al-Qoran (the Preparation in the Sciences of Quran)*. Qom: Al-Tamhid. [In Arabic]
- Mesbah Yazdi, Mohammad Taqi (2015). *Hakimanetarin Hekmat (the best Wisdom)*. Qom: Educational and Research Institute of Imam Khomeini (r). [In Persian]
- Motahari, Morteda (2013). *Majmu’eh Aathar (Work Collection)*. Vol 28. Tehran: Sadra. (In Persian)
- Nekunaam, Ja’far (2001). *Daramadi Bar Tarikh-Gozarie Qoran (An Introduction on the Historiography of the Quran)*. Tehran: Hasti nema. [In Persian]
- Qaraati, Mohsen (2008). *Tafsire Nur (the Exegesis of the Light)*. Tehran: Cultural Center for the Lessons of Quran. [In Persian]
- Ragheb Esfahani, Hosain ibn Mohammad (2008). *Al-Mofradat fi Gharib al-Qoran (the Vocabulary words in the Stranges of Quran)*. Tehran: Imam Sadeq Institute. [In Arabic]
- Rusheh Gey (1998). *Koneshe Egtema’i (Social Action)*. Mashhad: Ferdowsi University. [In Persian]
- Soyuti, Jaloddin (1995). *Al-Etqaan fi ‘Olum al-Qoran (the Firm in the Sciences of Quran)*. Beirut: Daar al-Fekr. [In Arabic]
- Tabatabaei, Sayyed Mohammad Hosain (1984). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qoran (the Criterion in the Exegesis of the Quran)*. Qom: Bonyade ‘Elmi wa Fekrie Allameh Tabatabaei. [In Arabic]
- Tabari, Mohammad ibn Jarir (1991). *Jame’ al-Bayaan fi Tawil Aay al-Qoran (the Comprehensive Expression in the Interpretation of the Verses of Quran)*. Daar al-Ma’refah. [In Arabic]

- Tabarsi, Fadl ibn Hasan (1987). *Majma' al-Bayan le-'Olum al-Qoran (the Collection of Expression for the Sciences of Quran)*. Daar al-Ma'refah. [In Arabic]
- Zarkeshi, Badroddin (1989). *Al-Borhan fi 'Olume Qoran (the Proof in the Sciences of Quran)*. Beirut: Daar al-Ma'refah. [In Arabic]

B) Articles

- Bahjatpur, 'Abolkarimpur and Hamed Ma'refat (2011). E'jaze Tashri'ie Qoran (Religious Miracle of Quran). *Quran and Science*. 5 (1) 36-41. Dor.osc.ac/dor/20.1001.1.20086016.1390.5.8.2.6. [In Persian]
- Bahjatpur, 'Abolkarimpur and Hamed Ma'refat (2019). *Tahlili bar Seyre Nozuliye Aayat al-Ahkam (an Analysis of Course of Revelation of Rulings Verses)*. Third International Congress on Islamic Humanities). Vol 6. Pp 153-180. [In Persian]
- Eqbal, Ibrahim and 'Abdolhadi Faqihizadeh (2015). *Tarikh-Gozarie Sureh Hajj; Derangi dar Makki ya Madani Budane Sureh wa Naqshe aan dar Tafsiir (Historiography of the Surah Hajj; Stopping on Meccan and Medinan Nature of Surahs and their Role in Interpretation)*. *Quranic Researches*. 20 (3) 112-139. [In Persian]
- Isma'ili-zadeh, 'Abbas (2004). Asrar wa Hekmathaye Nozule Tadriji az Didgah Qoran (the Secrets and the Wisdoms of Gradual Revealing from the View of Quran). *Quranic Teachings*. 4 (4) 71-90. [In Persian]
- Kharqani, Hasan wa Hosain Shahbazzpur (2016). Farayande Shelgirie Farhange Jahad dar Nezame Jame'e Aamuzehhaye Qorane Karim (the Process of Formation of Jihad Culture in the Comprehensive System of the Holy Quran Teachings). *Pazhuheshhaye Defa'i Amniatie Eslam*. 1 (1) 87-112. doi.org/10.22034/ids.2024.159071. [In Persian]
- Mo'ini, Mohsen (1997). Aayat al-Ahkam (Rulings Verses). *Islamic Researches*. 12 (2) 1-8. [In Persian]

C) Websites

- Jamshidi, Afsaneh (2013/May/28). *Seyre Tadrijiye Bayane Ahkam dar Qorane Karim (Stage by Stage Course of Expressing the Rulings in the Holy Quran)*. Quran Research Database Website. [Maaref-dar-Qoran/Ahkam-dar-Qoran/http://www.quranstudies.ir/category](http://www.quranstudies.ir/category/Maaref-dar-Qoran/Ahkam-dar-Qoran/)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جامعة المعارف الإسلامية

مجلة دراسات تفسيرية

السنة ١٦ / الصيف ١٤٤٧ / العدد ٦٢

تبيين نموذج تشريع الأحكام الاجتماعية للحج والجهاد والربا في القرآن الكريم

أحمد رضا تحيري^١ / جليل حسن زاده إصفهاني^٢

١. أستاذ مساعد في قسم القرآن والعلوم الاجتماعية، جامعة المصطفى صلى الله عليه وآله العالمية، مشهد، إيران.

ahmad_thayori@miu.ac.ir

٢. ماجستير في علوم ومعارف القرآن تخصص التفسير الاجتماعي، جامعة القرآن والحديث قم (المؤلف المسؤول).

jalilart.h@gmail.com

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	وفقاً للآية ٥٠ من سورة المائدة، الله تعالى هو خير المشرعين وتعتبر القوانين الإلهية أفضل القوانين. لا تقتصر هذه الأفضلية على المحتوى فحسب، بل تشمل شكل وعملية تقديم الأحكام أيضاً. لذلك، يهدف هذا البحث إلى الدراسة التفسيرية لشكل وعملية تشريع الأحكام الاجتماعية للجهاد والحج والربا في القرآن الكريم، لاستخراج نموذج لتشريع المسائل الاجتماعية من القرآن. إن الوصول إلى هذا النموذج مهم من حيث إمكانية الاستفادة منه في مجالات التفسير والفقه والتشريع الاجتماعي. توصل هذا البحث الذي أعد بالمنهج الوصفي-التحليلي وجمعت بياناته بالطريقة المكتبية، من خلال تقسيم الآيات إلى «أصل الحكم» و«الفروع» وكذلك ترتيب نزول الآيات، إلى نموذج يقوم بموجبه الآيات قبل الحكم الأصلي ببيان خلفية الحكم وبناء الثقافة، بتمهيد الأرضية لقبول الحكم، والآيات بعد أصل الحكم، مع بيان الأحكام الفرعية والاستفادة من أدوات التبشير والإنذار، ومراعاة المرونة، وبيان الحكمة وأثار الحكم، تخطو نحو إكمال الأحكام وتأثيرها على المكلفين.
تاريخ الإستلام: ١٤٤٦/٠٣/٠٦	
تاريخ المراجعة: ١٤٤٦/٠٧/٣٠	
تاريخ القبول: ١٤٤٦/٠٨/١٦	
الألفاظ المفتاحية	التفسير الفقهي، آيات الأحكام، التفسير الاجتماعي، الأحكام الاجتماعية، تشريع الأحكام.
الاقتباس:	تحيري، أحمد رضا و جليل حسن زاده إصفهاني (١٤٤٦). تبيين نموذج تشريع الأحكام الاجتماعية للحج والجهاد والربا في القرآن الكريم. مجلة دراسات تفسيرية. ١٦ (٣). ١٣٣ - ١٠٣. DOI: ??
رمز DOI:	??
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

دانشگاه معارف اسلامی

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۶، تابستان ۱۴۰۴، شماره ۶۲

تبیین الگوی تشریح احکام اجتماعی حج، جهاد و ربا در قرآن کریم

احمدرضا تحیری^۱ / جلیل حسن زاده اصفهانی^۲

۱. استادیار، گروه قرآن و علوم اجتماعی جامعه المصطفی العالمیه. مشهد. ایران.

ahmad_thayori@miu.ac.ir

۲. کارشناسی ارشد علوم و معارف قرآن گرایش تفسیر اجتماعی، دانشگاه قرآن و حدیث قم، قم، ایران (نویسنده مسئول).

jalilart.h@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۱۳۲ - ۱۰۳)	مطابق آیه ۵۰ سوره مائده، خدای متعال بهترین قانونگذار است و قوانین الهی، بهترین قوانین محسوب می‌شوند. این برتری علاوه بر محتوا، شامل شکل و روند ارائه احکام نیز می‌شود. بنابراین، هدف این پژوهش، بررسی تفسیری شکل و روند تشریح احکام اجتماعی جهاد، حج و ربا در قرآن کریم است تا بتوان الگویی برای قانون‌گذاری مسائل اجتماعی از قرآن استخراج کرد. دستیابی به این الگواز آن جهت حائز اهمیت است که می‌توان از آن در حوزه‌های تفسیر، فقه و قانون‌گذاری اجتماعی بهره برد. این پژوهش که با روش توصیفی - تحلیلی تدوین شده و داده‌های آن به شیوه کتابخانه‌ای گردآوری شده است، با تفکیک آیات به «اصل حکم» و «فروع» و نیز ترتیب نزول آیات، به الگویی دست یافته که بر اساس آن، آیات پیش از حکم اصلی با بیان سابقه حکم و فرهنگ‌سازی، به بسترسازی برای پذیرش حکم می‌پردازند و آیات پس از اصل حکم، با تبیین احکام فرعی، بهره‌گیری از ابزارهای تبشیر و انذار، در نظرگیری انعطاف، و بیان حکمت و آثار حکم، در جهت تکمیل و تأثیرگذاری احکام بر مکلفان گام برمی‌دارند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۲۴	تفسیر فقهی، آیات الاحکام، تفسیر اجتماعی، احکام اجتماعی، تشریح احکام.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۱۷	تحیری، احمدرضا و جلیل حسن زاده اصفهانی (۱۴۰۴). تبیین الگوی تشریح احکام اجتماعی حج، جهاد و ربا در قرآن کریم. <i>مطالعات تفسیری</i> . ۱۶ (۲). ۱۳۲ - ۱۰۳. DOI: ??
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۰۴	??
واژگان کلیدی	ناشر: دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.
استناد:	
کد DOI:	

طرح مسئله

نزول قرآن کریم در دوره ۲۳ ساله، نشان می‌دهد اصل شریعت نه یک باره، بلکه مرحله به مرحله و به تدریج باید ابلاغ می‌شد. احکام تکلیفی نیز از این قاعده مستثنا نیست و آیات مرتبط با یک حکم در یک موقعیت و یک جا نازل نشده است. با نگاهی دقیق‌تر به آیات ناظر به احکام تشریحی دو دسته آیه قابل مشاهده است؛ آیاتی که اشاره به اصل حکم و جوب یا تحریم دارند؛ مانند: آیه «وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا»^۱ که اشاره به حرمت ربا دارد. نوع دوم، آیاتی که اشاره به سایر وجوه مرتبط با حکم دارند؛ مانند: آیه «مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَزَّوْنَا عَلَيْهِمْ طِبَابَاتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ»^۲ که به سرگذشت قوم یهود در خصوص تنبیه و تحریمی که برای رباخواری شدند، می‌پردازد. در این تحقیق با بررسی آیات ناظر به احکام اجتماعی حج، جهاد و ربا در پی پاسخ به این پرسش هستیم که برای تشریح احکام اجتماعی حج، جهاد و ربا، چه الگویی وجود دارد؟ و این الگو دارای چه مراحل است؟

اهدافی که این پژوهش به دنبال آن است یکی کمک به حوزه تفسیر آیات الاحکام و ایجاد نگرشی جامع در مفسر و مجتهد برای تفسیر یا استخراج حکم فقهی است. علاوه بر آن به دنبال ایجاد زمینه‌ای برای الگوگیری از روندها و مراحل قانون‌گذاری در قرآن کریم در موضوعات اجتماعی است و در نهایت در پی ایجاد حساسیت و جلب توجه بیشتر پژوهشگران و محققان قرآنی به الگوها و راهبردهای قرآن است. این پژوهش که جمع‌آوری اطلاعات آن به شیوه کتابخانه‌ای و روش حل مسئله در آن توصیفی - تحلیلی است، در درجه اول سعی در پاسخ به این پرسش دارد که تشریح احکام اجتماعی در قرآن کریم از چه الگویی پیروی می‌کند؟ و در مرحله بعدی پاسخ به این پرسش است که الگویی که قبل از تشریح احکام و بعد از آن مورد لحاظ واقع شده، کدام است؟

پیشینه تحقیق

در زمینه الگوی تشریح حکم، پیشینه پژوهشی یافت نشد؛ اما در تعدادی از پژوهش‌ها، اشاراتی به ابعاد، ویژگی‌ها، زمینه‌سازی یا تشریح گام به گام بعضی از احکام در قرآن شده است که از این قبیل می‌توان به کتاب *روش فرهنگ‌سازی پاکدامنی در قرآن* نوشته عبدالکریم بهجت‌پور اشاره نمود؛ که روش قرآن را در نهادینه‌سازی فرهنگ پوشش، شرح داده و آن را زمینه تشریح حکم حجاب معرفی می‌نماید.

۱. بقره / ۲۷۵.

۲. نساء / ۱۶۰.

دیگر پژوهشی که نزدیک به موضوع پژوهش حاضر است، مقاله «تحلیلی بر سیر نزولی آیات الاحکام» نوشته عبدالکریم بهجت‌پور و محمدهادی معرفت (۱۳۹۸) است که سنجش نزول احکام با فضا و ظرفیت‌های فرهنگی و اجتماعی زمان نزول را بررسی نموده است. در مقاله دیگری با عنوان «سیر تدریجی بیان احکام در قرآن کریم» نوشته جمشیدی (۱۳۹۵) تعدادی از آیات فقهی قرآن کریم که به صورت تدریجی تشریح شده، مورد بررسی قرار گرفته‌اند؛ و به این نتیجه دست یافته که در بین آیات فقهی قرآن کریم، برخی احکام که در آنها نیاز به زمینه‌سازی بوده، در چند مرحله تشریح شده‌اند. با توجه به مواردی که به عنوان پیشینه پژوهش گفته شد، مشخص می‌شود که در همه آنها، به بُعد فرهنگ‌سازی برای ایجاد بستر مناسب برای تشریح حکم اشاره شده اما به سایر مواردی که در تشریح آمده، هیچ‌گونه اشاره‌ای نشده است. حتی در همان بحث فرهنگ‌سازی برای تشریح حکم نیز به همه روش‌های فرهنگ‌سازی یا اشاره نشده یا اگر اشاره‌ای گذرا شده، تنها به صورت موردی به یک یا چند حکم توجه شده است. ولی در پژوهش حاضر، سعی شده با استفاده از مشترکاتی که در تشریح احکام اجتماعی وجود دارد بر اساس ترتیب زمانی نزول، الگویی جامع تبیین شود تا افزون بر فرهنگ‌سازی به همه ابعاد تشریح توجه شود.

از سویی دیگر، مباحث این پژوهش، از این حیث مهم است که غالباً همه توجهات به پیام قرآن^۱ معطوف شده و روش‌ها، روندها و راهبردهای انتقال پیام، معمولاً مغفول واقع می‌شود؛ ولی در این پژوهش به عنوان محور اصلی مورد توجه قرار گرفته است. چه اینکه خود روش‌ها، روندها و راهبردهای انتقال پیام در قرآن کریم از پیام اصلی جدا نبوده و با هم درآمیخته‌اند. به این معنا که قرآن متناسب با شرایط زمانی، مکانی و درک مخاطب نازل می‌شده و مؤید این مطلب نیز، نزول قرآن در بحبوحه رویدادها و موقعیت‌هایی که به حادثه منجر می‌شده، است. لذا درک این روندها و راهبردهای انتقال پیام، منتهی به درک بهتر پیام قرآن خواهد شد. در درجه بعدی نیز خود روش‌ها و راهبردهای انتقال پیام موضوعیت داشته و قابلیت توجه، بررسی و الگوگیری را دارند.

---

۱. بنا بر نظر مشهور در علم ارتباطات، در هر پیام چهار رکن وجود دارد: منبع پیام یا فرستنده - پیام - گیرنده پیام یا مخاطب - روش‌ها و کانال انتقال. اگر قرآن کریم را در این قالب قرار دهیم منبع پیام خدای متعال، پیام قرآن کریم، گیرنده پیام پیامبر اکرم ﷺ و همه انسان‌ها می‌باشد؛ ولی برای روش‌ها و روندها و کانال انتقال پیام قرآن؛ صرف نظر از وحی (به عنوان کانال انتقال پیام) که در خود قرآن تبیین‌هایی وجود دارد؛ ولی درباره روش‌ها، روندها یا گام‌های انتقال پیام و راهبردهای انتقال پیام قرآن، کمتر بررسی و پژوهشی صورت پذیرفته است.

الف) مفهوم‌شناسی

۱. حکم

«حکم» در لغت به معنای فقه و قضاوت به عدل^۱ و بازداشتن به منظور اصلاح^۲ است و در اصطلاح حکم در تشریح، قانون‌گذاری است؛^۳ مانند: «وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا»^۴ و گاهی به معنای فقهی آن؛ قانون به کار رفته است^۵ که در این مقاله «حکم» به این معناست.

۲. آیات الاحکام

در خصوص آیات الاحکام چند تعریف وجود دارد: آیات فقهی قرآن یا آیاتی که احکام شرعی را بیان می‌کند یا از آنها حکم شرعی استنباط شود^۶ یا آیاتی که شامل یک یا چند قاعده یا مسئله فقهی بوده و حکم یا حقی متعلق به انسان، به طور صریح یا ضمنی، در آن ذکر شده باشد؛ هرچند که هدف اصلی آیه، مطلبی غیر از موضوع فقهی و سیاق آن به جز سیاق بیان احکام باشد.^۷ با وجود تعدد تعاریف، آیات الاحکام را می‌توان چنین تعریف نمود: «آیاتی که بیانگر احکام و قوانین عملی بوده و با حکم ارتباط مستقیم داشته باشد»؛ یعنی خود حکم اصلی یا فروع آن در آیه ذکر شده باشد؛ زیرا از بسیاری از آیات به ظاهر نامرتبط، می‌توان حکم شرعی استخراج نمود؛ ولی آنها را آیات الاحکام تلقی نمی‌کنند.

۳. تشریح

«تشریح» از ریشه «شرع» به معنای نوشیدن آب با دهان^۸ و به معنای خیلی بالا بردن است.^۹ و در جایی که آب نهر بسیار بالا آمده باشد که حیوانات به راحتی از آن آب بخورند، به کار می‌رود. از این

۱. ابن منظور، *لسان العرب*، ج ۱۲، ص ۱۴۲.

۲. راغب اصفهانی، *مفردات*، ص ۱۲۶.

۳. طباطبائی، *المیزان*، ج ۷، ص ۲۵۳.

۴. مائده / ۵۰.

۵. مصباح یزدی، *حکیمانانه‌ترین حکومت کاوشی در نظریه ولایت فقیه*، ص ۲۷.

۶. معینی، *آیات الاحکام*.

۷. عمید زنجانی، *آیات الاحکام*، ص ۱۶.

۸. ابن منظور، *لسان العرب*، ج ۸، ص ۱۷۵.

۹. حمیری، *شمس العلوم من کلام العرب و الکلام*، ج ۶، ص ۳۴۶.

ریشه مشتقات متعددی منشعب می‌شود؛ از جمله آنها شریعت است که آبشخور^۱ و راه آشکار^۲ دانسته‌اند. ولی معنای اصطلاحی تشریح، قانونگذاری است و بیشتر در مورد قانونگذاری در حوزه دین به کار می‌رود.

۴. الگو

برای الگو معانی «سرمشق، نمونه، یا طرحی که چیزی را از روی آن بسازند»، ذکر شده است.^۳ معنای اصطلاحی الگو، «مجموعه قوانین و قالب معینی با قابلیت تکرار است که با آن می‌توان چیزی یا قسمتی از آن، یک فرآیند یا روند را بازتولید یا شبیه‌سازی کرد.»^۴ به تعبیر گی‌روشه، «الگو، نمونه‌ای است که از آن الهام گرفته و پیروی می‌شود.»^۵ با تعمق در تعاریف می‌توان «الگو را چیزی دانست که با تکرار عجین باشد؛ به این معنا که، دارای این قابلیت باشد که بتوان با شرایطی آن را تکرار نمود.»

ب) روش بررسی آیات الاحکام برای رسیدن به الگوی تشریح و صدور حکم

مرحله اول: تعیین آیات مرتبط با هر حکم

با توجه به تعدد نظرات، رجوع به منبعی معتبر در این زمینه الزامی است. در کتب متعددی آیات الاحکام فهرست شده که از این میان، کتاب *کنز العرفان فی فقه القرآن* اثر فاضل مقداد^۶ حائز ویژگی‌هایی است که آن را در درجه والاتری نسبت به کتب دیگر قرار می‌دهد^۷ و در این پژوهش، ملاک و مرجع قرار گرفته است.

۱. ابن فارس، *مقاییس اللغة*. ج ۳، ص ۲۶۲.

۲. راغب اصفهانی، *مفردات*، ص ۲۵۸.

۳. دهخدا، *لغت نامه*، ج ۲، ص ۴۹.

۴. روشه، *کنش اجتماعی*، ص ۱۶۳.

۵. همان.

۶. *کنز العرفان فی فقه القرآن* اثر مقداد بن عبدالله سیوری حلی (متوفای ۸۲۶ ق) معروف به فاضل مقداد، در زمره تفاسیر موضوعی و بر شیوه کتب فقهی نوشته شده است. مؤلف، تنها آیات فقهی را بررسی و در بیان اقوال و نقل احادیث و شأن نزول، از تفسیر *مجمع البیان* استفاده کرده است.

۷. ویژگی‌های کتاب *کنز العرفان فی فقه القرآن*: الف) از قدیمی‌ترین کتب آیات الاحکام فقه شیعه است؛ ب) بیش از منابع دیگر به آیات قرآن استناد کرده و تفسیر قرآن به قرآن به شمار می‌آید؛ ج) نوعی فقه تطبیقی است که علاوه بر آراء شیعه، آراء اهل سنت را آورده و با هم مقایسه کرده است؛ د) در بیان اقوال علما و نقل احادیث و شأن نزول از تفسیر *مجمع البیان* استفاده نموده که به اتقان و اعتبار کتاب افزوده است.

مرحله دوم: تعیین اصل حکم و فروع حکم

همه آیات ناظر به یک حکم، اشاره به اصل حکم ندارند؛ لذا می‌توان آنها را به دو دسته «بیانگر اصل حکم» و «بیانگر فروع حکم» تقسیم نمود. در کتاب کنز العرفان فی فقه القرآن آیاتی که به اصل وجوب یا حرمت یا به تعبیری حکم اصلی اشاره دارد، متمایز شده و سایر آیات را می‌توان فروع حکم در نظر گرفت. با تقسیم‌بندی فوق مشخص می‌شود که اصل حکم به تنهایی برای تشریح و قانونگذاری کافی نبوده و برای تکمیل فرآیند تشریح، وجود فروع حکم هم ضروری است و هر دو با هم فرآیند تشریح را تکمیل می‌کنند. در این پژوهش از فروع حکم با عنوان «ملزومات تشریح و قانونگذاری» نام برده خواهد شد.

مرحله سوم: تعیین رابطه ملزومات تشریح و قانونگذاری (فروع حکم) با اصل حکم

ملزومات تشریح و قانونگذاری (فروع حکم)، نسبت به حکم اصلی، دارای شکل‌های ارتباطی مختلفی است که این روابط را نسبت به حکم اصلی می‌توان تشخیص داد و آنها را دسته‌بندی و تفکیک نمود.

مرحله چهارم: تفکیک ملزومات تشریح و قانونگذاری از لحاظ زمان نسبت به حکم اصلی

با دقت در ملزومات تشریح و قانونگذاری (فروع حکم) و با توجه به ترتیب نزول، دو قسم کلی از حیث زمانی در همه آنها دیده می‌شود. اول: ملزوماتی که قبل از حکم اصلی نازل شده‌اند؛ دوم: ملزوماتی که بعد از تشریح حکم اصلی نازل شده‌اند.

ترتیب و زمان نزول سوره و آیات

مهم‌ترین روایت ترتیب نزول، روایت ابن عباس است^۱ و آیت‌الله معرفت بر اساس همین روایت و مطابق روایت جابر بن زید فهرستی تنظیم نموده است^۲ که در این پژوهش ملاک قرار داده شده است. علاوه بر این، طبق روایات، آیاتی در سوره مدنی هستند که در مکه نازل شده‌اند؛ یا برخی آیاتی که در اواخر حیات پیامبر نازل گردیده است، در سوره‌هایی هستند که در آغاز هجرت نازل شده‌اند؛ مانند آیات ۱۹۶ تا ۲۰۳ بقره که علی‌رغم نزول این سوره، در اوایل هجرت^۳ در سال دهم

۱. ابن ندیم، *الفهرست*، ص ۴۷؛ حسکانی، *شواهد التنزیل*، ج ۲، ص ۳۲۱؛ سیوطی، *الاتقان*، ج ۱، ص ۲۹.

۲. معرفت، *التمهید*، ج ۱، ص ۹۰.

۳. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۲، ص ۲۸۸ - جوادی آملی، *تسنیم*، ج ۲، ص ۳۹.

هجری در حجة الوداع نازل شده‌اند. لذا با در نظر گرفتن اینکه تاریخ نزول بعضی آیات متفاوت از سوره است و با توجه به بعضی پژوهش‌های تاریخ‌گذاری آیات^۱، اولویت در این پژوهش، ترتیب نزول آیات و سپس ترتیب نزول سوره‌هاست.

مرحله پنجم و آخر: جمع‌بندی مشترکات احکام مختلف و رسیدن به الگو

مراحل قبلی محدود به بررسی آیات یک حکم بود؛ ولی این مرحله، جمع‌بندی مشترکات مراحل چهارگانه قبلی در احکام اجتماعی حج، جهاد و رباست؛ که منتج به الگو می‌شود.

ج) مراحل اول تا چهارم بررسی آیات الاحکام حج، جهاد و ربا

مراحل اول تا چهارم آیات ناظر به هر حکم بررسی و در سه جدول سامان یافته که در ذیل عرضه می‌شود:

بررسی آیات مرتبط با حکم حج به ترتیب نزول

جدول شماره ۱

ردیف	نوع حکم	سوره و آیه	زمان نزول	رابطه با حکم اصلی
۱	فرعی	بقره / ۱۲۵	سال اول هجرت	- حکم فرعی وجوب نماز بعد از مقام ابراهیم*
				- حکم فرعی وجوب حفظ امنیت بیت الله الحرام
				- حکم فرعی وجوب طهارت بیت الله الحرام
				- بیان سابقه و پیشینه تاریخی حکم
۲	فرعی	بقره / ۱۲۶	سال اول هجرت	- بیان پیشینه تاریخی محور اصلی حکم (مکه معظمه) با بیان دعای ابراهیم*
				- بیان پیشینه تاریخی محور اصلی حکم (مکه معظمه)
۳	فرعی	بقره / ۱۲۷	سال اول هجرت	- درخواست و دعا برای آگاهی از حکم «وَأَرْزَأْنَا مَنْاسِكَانَا»
۴	فرعی	بقره / ۱۲۸	سال اول هجرت	- تبیین سابقه محور اصلی حکم (کعبه) «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ ... بِنِكَتٍ مُّبَارَكًا» - تبیین آثار و نتایج حکم با بیان آثار کعبه همچون برکت و هدایت «مُبَارَكًا وَهُدًى»
۵	فرعی	آل عمران / ۹۶	سال چهارم هجرت	- تقویت حکم با اشاره به محور اصلی حکم «فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ بُرَاهِيمَ»
				- تقویت حکم با اشاره به امنیت کعبه «وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا»
۶	فرعی	آل عمران / ۹۷	سال چهارم هجرت	- حکم فرعی تحقق شرط استطاعت «مَنْ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا»
				- تعیین مشمولین و مکلفین حکم «وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ» - حکم فرعی انکار حج و ترک آن، سبب کفر است. «وَمَنْ كَفَرَ»

۱. نکونام، درآمدی بر تاریخ‌گذاری قرآن.

ردیف	نوع حکم	سوره و آیه	زمان نزول	رابطه با حکم اصلی	
۷	فرعی	حج / ۲۵	سال پنجم یا ششم هجرت	- استفاده از اهرم روانی تهدید برای جلوگیری از کارشکنی در حکم «نَذِقْهُ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ»	
۸	فرعی	حج / ۲۷		- امر به ابراهیم* یا پیامبر اکرم برای تبلیغ حکم و اعلام به مردم «وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَقِّ»	
۹	فرعی	حج / ۲۸		- اشاره به آثار و نتایج عمل به حکم. «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ» - حکم فرعی «يَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَعْلُومَاتٍ» - تعیین محدوده زمانی حکم فرعی «أَيَّامٍ مَعْلُومَاتٍ» - تبیین یکی از فلسفه‌ها و حکمت‌های حکم «وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ وَ يَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ» - اصلاح یکی از انحرافات جاهلیت با حکم فرعی حلال بودن گوشت قربانی برای حاجی «فَكُلُوا». - اشاره به پیوند حکم با بعضی از مسائل اجتماعی مانند اطعام فقرا از گوشت قربانی	
۱۰	فرعی	حج / ۲۹		- حکم فرعی خروج از احرام «ثُمَّ لِيَقْضُوا تَفْتَهُهُمْ» (زدودن ناخن و مو و... کنایه از خروج از احرام است) - حکم فرعی طواف «وَلْيَطُوفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ» طواف پس از بازگشت از منا یا طواف نساء	
۱۱	فرعی	حج / ۳۰		- تقویت حکم با دستور بزرگ دانستن آن «يُعْظَمُ حُرْمَاتِ اللَّهِ» اهرم روانی تشویق عمل به حکم با بیان فرجام نیک آن «وَمَنْ يُعْظَمْ... فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ عِنْدَ رَبِّهِ»	
۱۲	فرعی	حج / ۳۶		- اصلاح حکم فرعی قربانی «وَالْبَدَنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ... وَأَطِعُوا الْقَانِعَ وَالْمُعْتَرَّ»	
۱۳	فرعی	حج / ۳۷		- تبیین فلسفه حکم فرعی قربانی «لَنْ يَنَالَ اللَّهُ لُحُومُهَا وَلَا دِمَاؤُهَا...» - تأکید بر انجام صحیح حکم با توجه دادن به نیت «... وَلَكِنْ يَنَالُهُ لَتَقْوَىٰ مِنْكُمْ» - تشویق و ترغیب عمل به حکم «وَيُبَشِّرِ الْمُحْسِنِينَ» - تبیین هدف نهایی حکم «لِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَىٰ مَا هَدَاكُمْ» هدف نهایی درک عظمت خداست.	
۱۴	فرعی	فتح / ۲۷		سال هشتم هجرت	- اشاره‌ای به بعضی از مناسک حج با پیشگویی بر اساس خواب و رویای صادق پیامبر

ردیف	نوع حکم	سوره و آیه	زمان نزول	رابطه با حکم اصلی	
۱۵	فرعی	مائده / ۲	بین سال‌های هفتم تا دهم هجرت سال دهم هجرت دو تاریخ مطرح است:	- تقویت حکم با تأکید به رعایت حدود و شعائر الهی حج «لَا تُجَلُّوا شَعَائِرَ اللَّهِ...» - تبیین حکم فرعی با مباح اعلام کردن صید هنگام خروج از احرام «وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا» - استفاده از اهرم روانی برای جلوگیری از هتک حرمت حکم اصلی «إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ» - تبیین راهکار حفظ حدود (وتقویت) حکم «وَاتَّقُوا اللَّهَ»	
۱۶	فرعی	مائده / ۹۴		- آماده‌سازی ذهنی برای حکم فرعی تحریم شکار در حال احرام - بیان علت و فلسفه حکم فرعی «لِيُبَلِّغُكُمْ... لِيَعْلَمَ اللَّهُ مَنْ يَخَافُهُ بِالْغَيْبِ» - اهرم روانی تهدید برای عمل به حکم: «فَمَنْ اعْتَدَىٰ بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ»	
۱۷	فرعی	مائده / ۹۵		- حکم فرعی تحریم شکار در حال احرام «لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ» - تعبیه راه جایگزین حکم فرعی: «وَمَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمَّدًا فَجَزَاءٌ مِّثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعْمِ» و «أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ مَسَاكِينٍ» و «أَوْ عَدْلٌ ذَلِكَ صِيَامًا» - استفاده از اهرم روانی تهدید برای عمل به حکم فرعی: «فَيَنْتَقِمُ اللَّهُ مِنْهُ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ» - بیان تعیین‌کننده بودن انگیزه و نیت در عمل به حکم: «مُتَعَمِّدًا»	
۱۸	فرعی	مائده / ۹۶		- حکم فرعی صید و شکار در احرام «أَحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ... وَحُرْمٌ عَلَىٰكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ» - استفاده از اهرم روانی تهدید برای عمل به حکم فرعی: «وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ»	
۱۹	فرعی	مائده / ۹۷		- بیان اجزاء و ارکان حکم اصلی: «الْكَعْبَةَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ، الشَّهْرَ الْحَرَامَ، الْهَدْيَ، الْقَلَائِدَ» - تبیین فلسفه و کارکرد اجزاء حکم: «قِيَامًا لِلنَّاسِ»	
۲۰	فرعی	بقره / ۱۵۸		دو تاریخ مطرح است: ۱. سال هفتم هجرت ۲. سال دهم هجرت	- امضاء حکم فرعی سعی صفا و مروه - تأکید بر عمل به حکم اصلی با عدم ترس از تمسخر و جنگ روانی دشمن - تشویق عمل به حکم با بیان نتیجه و پاداش «وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ»

ردیف	نوع حکم	سوره و آیه	زمان نزول	رابطه با حکم اصلی
۲۱	حکم اصلی	بقره / ۱۹۶	سال دهم هجری	- تبیین وجوب حکم «انُمُوا» - تعبیه راه جایگزین و انعطاف در حکم «فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ... فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ» «فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ» - استفاده از اهرم روانی تهدید و انذار برای عمل به حکم «وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ» - تعیین مشمولین حکم «ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ»
۲۲	حکم اصلی	بقره / ۱۹۷		- تبیین زمان و موارد ممنوعه حکم «الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ» «فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ...» - ایجاد انگیزه‌های روانی برای حکم با تأکید بر نظارت حکم «وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمُهُ اللَّهُ»
۲۳	حکم اصلی	بقره / ۱۹۸		- اصلاح حکم (قبل از اسلام تجارت در حج ممنوع بود) «لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ...» - عمل به احکام باید طبق دستور باشد. «وَأَذْكُرُهُ كَمَا هَدَاكُمْ»
۲۴	حکم اصلی	بقره / ۱۹۹		- بیان نحوه عمل به حکم (مانند سایرین از عرفات کوچ کنید) «ثُمَّ فَيُضَوُّونَ مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ»
۲۵	حکم اصلی	بقره / ۲۰۰		- همسویی اعمال و رفتار با احکام بعد از اتمام حکم «فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللَّهَ»
۲۶	حکم اصلی	بقره / ۲۰۳		- انعطاف‌پذیری در حکم «فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ وَمَنْ تَأَخَّرَ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ»

بررسی آیات مرتبط با حکم جهاد به ترتیب نزول

جدول شماره ۲

ردیف	نوع حکم	سوره و آیه	زمان نزول	رابطه با حکم اصلی
۱	فرعی	بقره / ۱۹۱	سال اول هجری	- تعیین حدود مکانی برای حکم (عدم قتال در مسجد الحرام) - تبیین حالت استثناء حدود مکانی حکم «فَإِنْ قَاتَلْتُمُوهُمْ فَاقْتُلُوهُمْ» - تبیین یکی از مصادیق حکم (مقابله به مثل اخراج دشمن) «وَأَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجْتُمُوهُمْ»
۲	فرعی	بقره / ۲۱۷		- تعیین حدود زمانی برای حکم «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ» - بیان فلسفه حکم (مقابله با فتنه)

ردیف	نوع حکم	سوره و آیه	زمان نزول	رابطه با حکم اصلی
۳	حکم اصلی	بقره / ۱۹۰		- تشریح حکم اصلی - اشاره به نیت و انگیزه عمل به حکم «فِي سَبِيلِ اللَّهِ» - اشاره به فلسفه حکم (دفاع در برابر دشمن) «وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ» - تأکید و تهدید برای رعایت حدود حکم «وَلَا تَعْتَدُوا»
۴	حکم اصلی	بقره / ۱۹۴		- تشریح حکم اصلی - بیان استثنائات (مجوز جنگ در ماه‌های حرام) «الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ» - تبیین کیفیت حکم (هم سطح بودن دفاع با حمله دشمن) «فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ» - تبیین الزامات پیوست حکم (رعایت تقوا در جهاد) «وَاتَّقُوا اللَّهَ» - تشویق به حکم با رعایت الزامات حکم (رعایت تقوا در جهاد) «وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ»
۵	حکم اصلی	بقره / ۲۱۶		- تشریح حکم اصلی - تبیین نتیجه حکم که خیر و صلاح است «وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ» - اقناع و ترغیب مخاطب «وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ... وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ»
۶	فرعی	انفال / ۷	سوره انفال	- استفاده از اهرم روانی برای حکم (با وعده نصرت در جنگ) «وَأِذْ يَعِدُكُمُ اللَّهُ... تَكُونُ لَكُمْ» - تبیین ریشه‌های تاریخی حکم
۷	فرعی	انفال / ۱۵		- تأکید به عمل به حکم (با دستور به عدم فرار از جنگ) «فَلَا تُولُوهُمُ الْأُدْبَارَ»
۸	فرعی	انفال / ۱۶		- تأکید به عمل به حکم (با دستور به عدم فرار از جنگ) «وَمَنْ يُؤَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبرُهُ» - استفاده از اهرم روانی برای عمل به حکم (جلوگیری از فرار از جنگ) «فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ... وَمَأْوَاهُ جَهَنَّمُ»
۹	فرعی	انفال / ۵۷		- تبیین استثنائات حکم (عقب نشینی تاکتیکی از میدان) «إِلَّا مُتَحَرِّقًا لِقِتَالٍ أَوْ مُنْحَرِقًا إِلَى فِتْنَةٍ» - تبیین کیفیت حکم «فَشَرِّدْ بِهِمُ»
۱۰	فرعی	انفال / ۶۰		- تبیین حکم فرعی (آماده بودن برای جنگ) «وَأَعِدُوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ»

ردیف	نوع حکم	سوره و آیه	زمان نزول	رابطه با حکم اصلی
				- تبیین نتیجه حکم فرعی (ایجاد ترس در دشمن) «تَرْهَبُونَ بِهِ» - تشویق به تأمین مالی (انفاق) برای حکم «وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ»
۱۱	فرعی	انفال / ۶۵		- امر به پیامبر برای ترغیب و تشویق به حکم «حَرِّضَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ» - تبیین ویژگی کیفی عمل به حکم (استقامت) «صَابِرُونَ» - استفاده از اهرم روانی برای عمل به حکم (با مزده غلبه بر دشمن) «يَغْلِبُوا مَا نَتَيْنِ ... يَغْلِبُوا النَّفَا»
۱۲	فرعی	انفال / ۶۶		- لحاظ کردن تناسب میان ظرفیت و استعداد عاملان به حکم با خود حکم - تبیین ویژگی کیفی عمل به حکم (صبر و استقامت)
۱۳	فرعی	انفال / ۶۷		- تبیین حکم فرعی (تبیین تاکتیک جنگی گرفتن اسیر) - سوابق حکم در شرایع پیشین (منع پیامبران از گرفتن اسیر قبل از پیروزی، وجود جهاد در شرایع پیشین)
۱۴	فرعی	انفال / ۶۹		- تبیین حکم فرعی (غنیمت جنگی) «فَكُلُوا مِمَّا غَنِمْتُمْ حَلَالًا طَيِّبًا»
۱۵	فرعی	نساء / ۷۱		- تبیین حکم فرعی (حفظ آمادگی در برابر دشمن) «حُدُوا حِذْرَكُمْ» - تبیین تاکتیک حکم (مواجهه با دشمن، وابسته به شرایط زمانی و مکانی) «فَانْفِرُوا ثَبَاتٍ أَوْ أَنْفِرُوا جَمِيعًا»
۱۶	فرعی	نساء / ۷۴		- تبیین نیت عمل به حکم «فِي سَبِيلِ اللَّهِ» - تبیین ویژگی عاملان حکم «يُشْرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ»
۱۷	فرعی	نساء / ۷۵		- تبیین هدف حکم (یاری مظلوم و نبرد با ظالم) «وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ ... مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا»
۱۸	فرعی	نساء / ۹۴		- تبیین راهبرد عمل به حکم (جهاد بر اساس اطلاع از وضعیت و اهداف دشمن) - تبیین مصداق برای عمل به حکم (دشمن شناسی) «وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقَى إِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا ...» - هشدار در مورد هدف حکم (هدف تسلیم دشمنان و رفع خطر است و نه گرفتن غنیمت)
۱۹	فرعی	نساء / ۹۵		- تشویق عمل به حکم (برتری عاملان به حکم جهاد) «فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ»

ردیف	نوع حکم	سوره و آیه	زمان نزول	رابطه با حکم اصلی
۲۰	فرعی	محمد / ۴	سال ششم هجرت	- تبیین کیفیت عمل به حکم (شدت و جدیت) «فَضْرَبَ الرَّقَابَ حَتَّى إِذَا أَتَخْتَمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَتَاقَ» - تبیین فلسفه حکم (آزمایش بعضی با بعضی دیگر) «لِيَبْلُوْا بَعْضَكُمْ بِبَعْضٍ» - تبیین نیت عمل به حکم «فِي سَبِيلِ اللَّهِ» - تشویق عمل به حکم (با تضمین محفوظ بودن و ضایع نشدن اعمال) «فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ»
۲۱	فرعی	محمد / ۵	سال ششم هجرت	- تشویق عمل به حکم (با وعده هدایت و اصلاح امور) «سَيَهْدِيهِمْ وَيُصْلِحُ بَالَهُمْ»
۲۲	فرعی	محمد / ۶	سال ششم هجرت	- تشویق عمل به حکم (با وعده بهشت به مجاهدان) «وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ عَرَفَهَا لَهُمْ»
۲۳	فرعی	حج / ۳۹	سال پنجم هجرت	- اشاره به فلسفه حکم (دفع ظلم) «أَذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا» - تشویق و ترغیب به حکم با وعده یاری «إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ»
۲۴	فرعی	حج / ۷۸	سال پنجم هجرت	- اشاره به نیت و کیفیت حکم «وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ» - اشاره به انعطاف در حکم (ناتوانان معافند) «وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ»
۲۵	فرعی	حجرات / ۹	سال نهم هجرت	- تبیین هدف حکم (یاری مظلوم و بازگرداندن ظالم به حکم خدا)
۲۶	فرعی	مائده / ۳۵	سال دهم هجرت	- تبیین اثر و نتیجه حکم (فلاح و رستگاری) «لَعَلَّكُمْ تَفْلِحُونَ»
۲۷	فرعی	توبه / ۱۹	سال دهم هجرت	- تشویق عمل به حکم (بیان برتری جهاد از سیراب کردن حاجیان یا آباد کردن خانه خدا)
۲۸	فرعی	توبه / ۲۰	سال دهم هجرت	- فرهنگ سازی با ارزش گذاری جهاد
۲۹	فرعی	توبه / ۲۹	سال دهم هجرت	- تبیین مصداق حکم (دشمن شناسی) «لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ... وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ» - تبیین حد زمانی حکم (تا تسلیم شدن و پرداخت جزیه) «حَتَّىٰ يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ»
۳۰	فرعی	توبه / ۷۳	سال دهم هجرت	- تبیین مصداق حکم (دشمن شناسی) «جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ» - تبیین کیفیت عمل به حکم (بر دشمنان سخت بگیر) «وَأَغْلَظْ عَلَيْهِمْ»
۳۱	فرعی	توبه / ۹۱	سال دهم هجرت	- تبیین استثنائات حکم «لَيْسَ عَلَى الضَّعَفَاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضَى... مَا يُنْفِقُونَ حَرَجٌ»

ردیف	نوع حکم	سوره و آیه	زمان نزول	رابطه با حکم اصلی
۴	فرعی	بقره / ۲۷۶		- تبیین ویژگی‌های کیفی ربا «يَمَحَقُ اللَّهُ الرِّبَا» - معرفی جایگزین و مقایسه آن با ربا (انفاق و صدقه) «يَمَحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُزِيلُ الصَّدَقَاتِ»
۵	فرعی	بقره / ۲۷۸		- تبیین فروع حکم (ترک سود ربوی قبل) «وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا» - تبیین آثار حکم «إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ»
۶	فرعی	بقره / ۲۷۹		- فرهنگ‌سازی با ضد ارزش معرفی کردن ربا ... «يَحْرَبُ مِنَ اللَّهِ» - تبیین فروع حکم (در صورت توبه، رباخوار مالک اصل مال است نه سود آن) «وَإِنْ تَبَتُّمُ فَلكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ» - تبیین فلسفه و منافع حکم (عدالت اقتصادی) «لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ» - فرهنگ‌سازی با ظلم معرفی کردن رباخواری «لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ»
۷	فرعی	نساء / ۱۶۰	سوره ششم	- تبیین سابقه حکم در قوم یهود (مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ»
۸	فرعی	نساء / ۱۶۱	سوره ششم	- تبیین سوابق حکم در شرایع پیشین (با بیان تحریم ربا برای یهود) «وَقَدْ نُهِيَ عَنْهُ» - تبیین عاقبت شوم ربا دهنده و رباگیرنده «عَذَابًا أَلِيمًا»

مرحله پنجم و پایانی: جمع‌بندی مشترکات احکام مختلف و رسیدن به الگو

بعد از طی مراحل چهارگانه و مقایسه جداول سه حکم حج، جهاد و ربا، مشترکاتی ظاهر می‌شود. این مشترکات را می‌توان در دو بخش مشاهده کرد؛ مشترکاتی که قبل از حکم اصلی هستند و از آنها به ملزومات قبل از تشریح تعبیر می‌کنیم و مشترکات بعد از حکم اصلی که به آنها ملزومات بعد از تشریح می‌گوییم.

د) ملزومات قبل از تشریح

در میان آیاتی که قبل از حکم اصلی نازل شده، به دو گزاره مشترک در هر سه حکم می‌رسیم که عبارتند از: (۱) بیان سابقه و پیشینه تاریخی حکم در شرایع پیشین؛ (۲) فرهنگ‌سازی. در ادامه به بررسی این دو گزاره پرداخته می‌شود:

۱. بیان سابقه و پیشینه تاریخی حکم در شرایع پیشین

سوابق حج

- بیان سابقه با بیان امر الهی به ابراهیم و اسماعیل علیهم السلام برای آماده سازی بیت الله الحرام برای حج.^۱
- بیان سابقه کعبه، به عنوان محور حج و بیان برپاداشتن کعبه توسط ابراهیم و اسماعیل علیهم السلام.^۲
- بیان سابقه حکم با بیان امر خداوند به حضرت ابراهیم علیه السلام برای فراخواندن همه انسان ها به حج.^۳

سوابق جهاد

- جهاد در تورات و انجیل، مقدس بوده و کشته شدن در جهاد، معامله با خداوند محسوب می شده.^۴
- منع پیامبران، از گرفتن اسیر قبل از پیروزی. معلوم می شود جهاد در شرایع پیشین وجود داشته.^۵
- اشاره به فرمان موسی علیه السلام به پیروانش برای جهاد با ستمگران برای آزادی سرزمین مقدس.^۶

سوابق ربا

- اشاره به حرام بودن ربا در آئین یهود و اشاره به تنبیه یهود برای رباخواری.^۷

جمع بندی بیان سابقه و پیشینه تاریخی حکم

آیاتی که اشاره به سابقه حکم در شرایع پیشین دارند، هم قبل و هم بعد از حکم اصلی آمده اند؛ ولی اکثر آنها،^۸ قبل از تشریح حکم اصلی نازل شده و این نشان می دهد کاربرد اصلی و وجه غالب آیات سوابق حکم، مقدمه چینی، بستر سازی و در مجموع آماده سازی مخاطب برای صدور حکم اصلی است. انسان با پدیده های دارای سابقه انس دارد و نسبت به پدیده های جدید، مقاومت نموده یا از

۱. بقره / ۱۲۵.

۲. بقره / ۱۲۶ و ۱۲۷.

۳. حج / ۲۷.

۴. توبه / ۱۱۱.

۵. انفال / ۶۷.

۶. مائده / ۲۱ و ۲۲.

۷. نساء / ۱۶۰ و ۱۶۱.

۸. از آیه مرتبط با سابقه حکم حج ۶ آیه، قبل از حکم اصلی و در ربا نیز هر ۲ آیه حاوی سوابق حکم، قبل از حکم اصلی نازل شده اند؛ ولی در قصاص و جهاد این احکام از سنخ احکام واکنشی است؛ به این معنا که اگر قتل یا تعرض صورت پذیرد، حکم قصاص جاری می شود یا جهاد به نظر اکثر مفسران، دفاعی است و باید تعرضی از سوی دشمن اتفاق افتد تا حکم جهاد عینیت یابد؛ بنابر این نیاز به مقدمه چینی از سنخ بیان سابقه ندارد؛ لذا آیات سابقه در حکم جهاد، تنها وجه تشبیتی و تقویتی دارد.

آنها می‌ترسد و علاقمند است همان رویه قبل را تکرار کند؛ اما اگر حکم، دارای سابقه و پیشینه باشد، پدیده‌ای جدید نخواهد بود که مقاومت را برانگیزد. علاوه بر این، بیان سابقه رافع این بهانه خواهد بود که حکم خارج از طاقت و توانایی مکلفان است؛ زیرا همین حکم در دیگر شرایع عمل شده و خارج از توان آنان نبوده است و این ارائه نمونه تاریخی، پاسخی مستند به این بهانه جویی خواهد بود.

۲. فرهنگ‌سازی (با ارزش‌گذاری یا تبیین ضدارزش)

فرهنگ‌سازی در حج

- ارزش‌گذاری با اطلاق تعبیر شعائرالله به حج و مناسک آن؛^۱

- ارزش‌گذاری با کفر دانستن ترک عمدی حج.^۲

فرهنگ‌سازی در جهاد

- ارزش‌گذاری با اطلاق صفاتی چون: مؤمن^۳، راستگو^۴، نیکوکار^۵ و پرهیزگار^۶ به جهادگران.

- هنجارسازی با توصیه بر رعایت عدالت و عدم تجاوز از حدود معقول و انسانی در جنگ و توصیه

به داشتن نیت الهی برای جهاد، نه جاه‌طلبی و انتقام‌جویی.^۷

- ارزش‌گذاری با ذکر برتری مجاهدین نسبت به قاعدین.^۸

- ارزش‌گذاری با برتر دانستن جهاد از سیراب کردن حاجیان یا آباد کردن خانه خدا.^۹

- ارزش‌گذاری با بالا دانستن مقام آنان که در راه خدا با مال و جانشان جهاد کردند.^{۱۰}

فرهنگ‌سازی در ربا

- ضدارزش و ناهنجار معرفی کردن ربا با بیان این نکته که ربا نزد خداوند فزونی نمی‌یابد؛ به

۱. مائده / ۲.

۲. آل عمران / ۹۷.

۳. حجرات / ۱۵.

۴. حجرات / ۱۵.

۵. آل عمران / ۱۴۶ و ۱۴۸؛ توبه / ۱۲۰؛ عنکبوت / ۶۹.

۶. بقره / ۱۷۷.

۷. بقره / ۱۹۰.

۸. نساء / ۹۵.

۹. توبه / ۱۹.

۱۰. توبه / ۲۰.

- تعبیری افزایش ثروتی که از ربا حاصل می‌شود، کاذب است.^۱
- در کنار ضدا ارزش ربا، به عنوان جایگزین پرداخت زکات را یک ارزش و هنجار معرفی می‌کند.^۲
- ضدا ارزش معرفی کردن ربا با بیان این نکته که رستگاری با ربا به دست نمی‌آید.^۳

یک جنبه‌های کارکردی فرهنگ سازی

بعد از ظهور اسلام، فرهنگ سازی ابتدا کارکردی مقدمه‌ای و بسترساز برای این انقلاب بنیادین را داشت و با راهبردی تدریجی اعتقادات صحیح را جایگزین اعتقادات انحرافی نمود و با ضدا ارزش دانستن ارزش‌های جاهلی، زمینه لازم برای نظام رفتاری و هنجاری اسلام را مهیا و با تشریح و نظام حقوقی آن را ضابطه مند و کاربردی نمود.

گاهی نیز فرهنگ سازی کارکردی تثبیتی و تقویتی داشت تا فرهنگ نوپا تثبیت و تقویت شود. در حوزه تشریح و قانون گذاری در قرآن کریم، با توجه به جمع بندی آیات الاحکام اجتماعی، فرهنگ سازی بیشتر کارکردی مقدمه‌ای، بسترساز و زمینه ساز دارد که می‌توان به عنوان یکی از ملزومات قبل از تشریح آن را در نظر گرفت.

دو. روش‌های فرهنگ سازی

از جنبه شکل مواجهه با موضوع، فرهنگ سازی به دو صورت می‌تواند اتفاق بیفتد؛ مستقیم و غیرمستقیم.

الف) فرهنگ سازی (با ارزش گذاری یا تبیین ضدا ارزش) مستقیم

با دقت در مطالبی که تحت عنوان فرهنگ سازی احکام حج، جهاد و ربا ارائه گردید، درمی‌یابیم که ارزش گذاری در آیات مرتبط به صورت مستقیم انجام شده است؛ یعنی با اشاره مستقیم به خود حکم، ارزش گذاری یا تبیین ضدا ارزش صورت پذیرفته است؛ به عنوان مثال، آیه ۲۴ سوره انفال با اشاره مستقیم به مفهوم جهاد، آن را مایه حیات انسان‌ها دانسته و آن را ارزش دانسته است؛ یا در آیه ۲ سوره مائده با اشاره مستقیم به حج و مقررات و مناسکش آن را از شعائر الهی دانسته و این‌گونه ارزش حج را تبیین فرموده است.

۱. روم / ۳۹.

۲. روم / ۳۹.

۳. آل عمران / ۱۳۰.

ب) فرهنگ‌سازی (با ارزش‌گذاری یا تبیین ضدارزش) غیرمستقیم

فرهنگ‌سازی غیرمستقیم بدین صورت است که مفاهیم ارزشی و اخلاقی که مقدمه و لازمه عمل به حکم است، تبلیغ و ترویج شده است و به حکم مستقیماً اشاره‌ای نشده است. در ذیل به ذکر نمونه‌هایی در این خصوص می‌پردازیم.

از جمله ارزش‌های مرتبط با جهاد، عزت نفس، ایثار و شهادت است. از مصادیق عزت نفس، اجتناب از ذلت و خواری و کوتاه نیامدن در برابر هجمه دشمن است. در آیه ۱۶۹ آل عمران باور زنده بودن شهید را به مردم القا و در همین راستا آن را به عنوان یک ارزش معرفی می‌کند. در آیه ۱۵۷ همین سوره نیز آموزش و رحمت الهی، پاداش ایثار و شهادت معرفی شده است. در واقع لازمه شهادت، جهاد در راه خداست و بر اساس آیه ۱۹۵ سوره آل عمران پیوند میان این دو ارزش، ناگسستگی است.^۱

قرآن کریم قبل از تشریح حکم ربا در آیات ۶ و ۱۵ سوره مدثر و آیات سوره تکاثر با تقبیح فزون‌طلبی، مردم را به سبب تکاثر و هم‌وردی در جمع مال و فرزندان توییح و آن را ضدارزش معرفی نموده است. در سوره هُمَزَه نیز با تقبیح مال‌اندوزی، آن را ضدارزش معرفی می‌کند. با توجه به ترتیب نزول^۲ می‌توان دریافت که تبیین زیاده‌خواهی و حرص به عنوان ضدارزش، مقدمه و بستری برای تشریح حکم ربا می‌باشند.

ه) ملزومات بعد از حکم اصلی

با جمع‌بندی فروع مرتبط با حکم اصلی در سه حکم حج، جهاد و ربا که بعد از حکم اصلی یا همراه آن آمده، می‌توان به ملزومات تشریح بعد از حکم اصلی دست یافت که آنها را می‌توان در چهار گروه عمده جای داد:

- احکام فرعی؛

- اهرم‌های روحی، روانی تبشیر و انذار برای واداشتن مخاطب برای عمل به حکم؛

- حکمت، اهداف، آثار و نتایج احکام؛

- انعطاف در حکم با تعیین حالت استثناء، راه جایگزین، راه جبران و تخفیف.

۱. خرقانی و شهبازپور، «فرآیند شکل‌گیری فرهنگ جهاد در نظام جامع آموزه‌های قرآن کریم»، پژوهش‌های دفاعی / امنیتی اسلام، شماره ۲، ص ۸۷-۱۱۲.

۲. ترتیب نزول سوره‌های ذکرشده بدین ترتیب است: مدثر ۴، تکاثر ۱۶، طه ۴۵ که همگی قبل از اولین سوره حاوی آیات مرتبط با ربا؛ یعنی سوره روم نازل شده است که ترتیب نزول آن ۸۴ است.

۱. احکام فرعی در احکام اجتماعی

در موضوع حج

- حکم فرعی، وجوب نماز بعد از مقام ابراهیم: «وَاتَّخِذُوا مِنْ مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلِّينَ»؛^۱
- حکم فرعی، وجوب حفظ امنیت بیت الله الحرام: «وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ ... وَأَمْنًا»؛^۲
- حکم فرعی، وجوب طهارت بیت الله الحرام: «وَعَهَدْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ»؛^۳
- حکم فرعی، تحریم شکار در حال احرام: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرُمٌ»؛^۴

در موضوع جهاد

- تعیین حدود مکانی برای حکم: «وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ»؛^۵
- تعیین حدود زمانی برای حکم: «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ»؛^۶
- حکم فرعی جواز عقب نشینی تاکتیکی از میدان جنگ: «إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّرًا إِلَىٰ فِتْنَةٍ»؛^۷
- حکم فرعی، آماده بودن نیرو و ادوات: «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ»؛^۸
- حکم فرعی، حفظ آمادگی در برابر دشمن: «خُذُوا حِذْرَكُمْ»؛^۹

در موضوع ربا

- حکم فرعی (ترک سود ربوی قبل) هرگونه استمرار ربا قطع می شود: «وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا»؛^{۱۰}
- حکم فرعی (در صورت توبه، فرد، مالک اصل مال است، نه سود): «وَإِنْ تَبُتُّمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ»؛^{۱۱}
- تحریم و تقبیح یکی از انواع ربا (ربای مضاعف): «لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً»؛^{۱۲}

۱. بقره / ۱۲۵.

۲. بقره / ۱۲۵.

۳. بقره / ۱۲۵.

۴. مائده / ۹۵.

۵. بقره / ۱۹۱.

۶. بقره / ۲۱۷.

۷. انفال / ۱۶.

۸. انفال / ۶۰.

۹. نساء / ۷۱.

۱۰. بقره / ۲۷۸.

۱۱. بقره / ۲۷۹.

۱۲. آل عمران / ۱۳۰.

- جمع‌بندی احکام فرعی

در قرآن کریم در کنار احکام اصلی که متضمن وجوب یا حرمت می‌باشند، احکامی فرعی، تکالیف جزئی، اعمال فرعی و شرایط مختلف و استثنائات را تبیین نموده و جزئی از روند تشریح حکم اصلی می‌باشد. هرچند روش قرآن کریم اشاره به جزئیات احکام نیست؛ ولی در احکام اجتماعی غالباً ذیل احکام اصلی به چند حکم فرعی اشاره شده است.

البته در خصوص حکم فرعی این نکته حائز اهمیت است که احکام فرعی بار تکلیفی داشته و راجع به موضوعی، اعلام موضع شرعی می‌نمایند و صرفاً جنبه تأکیدی یا تبیینی ندارند. لذا تأییدات و تأکیدات احکام که جنبه تکلیفی ندارند را نباید با احکام فرعی یکی دانست. به عنوان مثال آیه ۶۹ انفال با عبارت «فَكُلُوا» گرفتن غنیمت جنگی را جایز، یا آیه ۷۱ سوره نساء با عبارت «خُذُوا حِزْبَكُمْ» حفظ آمادگی در برابر دشمن را واجب اعلام می‌کند؛ ولی در آیه ۹۵ سوره نساء و با عبارت «فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ» صرفاً به تشویق و ترغیب عمل به حکم با بیان عدم تساوی عاملان و تارکان حکم در بهره‌مندی از پاداش نیکو پرداخته و به برتری مجاهدین نسبت به قاعدین اشاره داشته و هیچ بار تکلیفی ندارد؛ لذا در زمره احکام فرعی قرار نمی‌گیرد.

در حکم حج روند تشریح این‌گونه است که بعد از زمینه‌سازی و فرهنگ‌سازی که قبل از حکم اصلی انجام می‌شود، تعدادی از احکام فرعی صادر می‌شود و تعدادی دیگر نیز بعد از حکم اصلی صادر می‌شود. در حکم ربا و جهاد نیز احکام فرعی قبل و بعد از حکم اصلی آمده است؛ ولی به علت اینکه اکثر این احکام بعد از حکم اصلی آمده، لذا در اینجا و همراه با ملزومات بعد از حکم اصلی مورد بررسی قرار گرفته است.

۲. استفاده از اهرم‌های روحی روانی (تبشیر و ترغیب یا انذار و تهدید)

در موضوع حج

- انذار و تهدید برای جلوگیری از کارشکنی و ایجاد اختلال در حکم: «نُذِقَهُ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ»؛^۱
- ترغیب عمل به حکم با بشارت فرجام نیک آن: «وَمَنْ يُعْظَمْ حُرْمَاتِ اللَّهِ فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ عِنْدَ رَبِّهِ»؛^۲
- تبشیر و ترغیب عمل به حکم: «وَبَشِّرِ الْمُحْسِنِينَ»؛^۳

۱. حج / ۲۵.

۲. حج / ۳۰.

۳. حج / ۳۷.

- انذار و تهدید برای جلوگیری از هتک حرمت و قداست حکم اصلی: «إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ»؛^۱
- ترغیب عمل به حکم با بیان پاداش عمل به حکم: «وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ»؛^۲
- انذار و تهدید برای عمل به حکم فرعی قربانی و حلق: «وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ».^۳

در موضوع جهاد

- ترغیب عمل به حکم (با وعده نصرت در جنگ): «وَإِذْ يَعِدُّكُمْ اللَّهُ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ ...»؛^۴
- انذار و تهدید (جلوگیری فرار از جنگ با تهدید به گرفتارشدن به خشم و غضب الهی و جهنم):
«وَمَنْ يُؤَلِّهْمْ يَوْمَئِذٍ ... فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ وَمَأْوَاهُ جَهَنَّمُ»؛^۵
- ترغیب عمل به حکم (با بشارت غلبه بر دشمن): «يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ ... يَغْلِبُوا النَّفَا»؛^۶
- ترغیب عمل به حکم (با بشارت برتری مجاهدان): «فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ»؛^۷
- ترغیب عمل به حکم (با بشارت ضایع نشدن اعمال عاملان به حکم): «فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ»؛^۸
- ترغیب عمل به حکم (با بشارت بهشت به مجاهدان): «وَيَدْخُلُهُمُ الْجَنَّةَ عَرَفَهَا لَهُمْ»؛^۹
- ترغیب عمل به حکم (با ثبت عمل صالح در مقابل رنج در راه خدا): «كُتِبَ لَهُمْ بِهِ عَمَلٌ صَالِحٌ»؛^{۱۰}
- ترغیب عمل به حکم (با بشارت حمایت و همراهی خداوند): «أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ».^{۱۱}

در موضوع ربا

- انذار با بیان تبعات ربا (قرار گرفتن در کفر و عذاب): «وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا»؛^{۱۲}

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. مائده / ۲.

۲. بقره / ۱۵۸.

۳. بقره / ۱۹۶.

۴. انفال / ۷.

۵. انفال / ۱۶.

۶. انفال / ۶۵.

۷. نساء / ۹۵.

۸. محمد / ۴.

۹. محمد / ۶.

۱۰. توبه / ۱۲۰.

۱۱. توبه / ۱۲۳.

۱۲. نساء / ۱۶۱.

- انذار برای جلوگیری از بازگشت به رباخواری: «وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ»؛^۱
- انذار برای ترک ربا، ربا جنگ با خدا و رسول: «فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ».^۲

- جمع‌بندی اهرم‌های روحی روانی تبشیر و انذار

در آیات حج، جهاد و ربا که مورد بررسی قرارگرفت، بدون استثناء بعد از حکم اصلی از تبشیر و انذار به‌عنوان اهرمی برای سوق دادن مخاطب به حکم استفاده شده و با بشارت به نتایج و آثار مثبت مادی یا معنوی عمل به حکم مانند پیروزی در جنگ، همراهی خداوند و تقوا یا با وعده پاداش نعمات بهشتی و رضوان الهی انسان را به عمل به حکم، تشویق و با بیان عواقب منفی ترک حکم از قبیل غضب الهی، جنگ با خدا و عذاب شدید، مخاطب را از ترک حکم بازداشته و به عمل به آن ترغیب می‌نماید.

در خصوص همراهی تبشیر و انذار با آیات الاحکام این نکته حائز اهمیت است که تبشیر و انذار به یک صورت و در یک سطح انجام نشده؛ بلکه متناسب با حکم و در حالت‌های مختلف متغیر است؛ به‌عنوان مثال برای جهاد که حکمی ایجابی است، فقط از بشارت استفاده شده و تنها در یک مورد و آن هم حکم فرعی فرار از میدان جنگ،^۳ از انذار استفاده شده است. البته بشارت‌های مورد استفاده برای حکم جهاد نیز یکسان نیستند؛ گاهی از اهرم بشارت پیروزی بر دشمنان استفاده شده^۴ و گاهی نیز علاوه بر جای‌گذاری اهرم تبشیر و انذار در روند تشریح حکم بر اساس آیه ۶۵ سوره انفال و با عبارت «حَرِّضَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ»، شخص پیامبر مأمور به ترغیب و تشویق مؤمنین به جهاد، با بشارت پیروزی بیست نفر از مسلمانان بر دویست نفر از کفار و غلبه صد نفر از لشکر اسلام بر هزار نفر از لشکر کفر می‌شود و این امر به این علت بود که در جنگ‌های صدر اسلام، هرگز موازنه آماری بین مؤمنان و کفار برقرار نبوده است.

در تشریح حکم حج از اهرم انذار و تهدید نه برای اصل حکم، بلکه برای احکام فرعی و جوانب و اقتضائات آن استفاده شده است؛ به‌عنوان مثال از انذار برای جلوگیری از کارشکنی و اختلال در اقتضائات و بستر اصلی حکم،^۵ جلوگیری از هتک قداست حکم اصلی،^۶ رعایت حکم فرعی حرمت

۱. بقره / ۲۷۵.

۲. بقره / ۲۷۹.

۳. انفال / ۱۶.

۴. انفال / ۷ و ۶۵.

۵. حج / ۲۵.

۶. مائده / ۲.

صید و شکار در حج و در حالت احرام^۱ و عدم ترک حکم فرعی قربانی و حلق^۲ استفاده شده است. در ربا نیز که حکمی تحریمی است، فقط از انذار برای ترک ربا (با بیان قرار گرفتن انسان در مدار کفر و در نهایت عذاب دردناک) استفاده شده،^۳ سپس برای جلوگیری از بازگشت به رباخواری انذار انجام شده^۴ و در نهایت و در شدیدترین حالت انذار، ربا، جنگ با خدا و رسول معرفی شده است.^۵

۳. بیان حکمت، اهداف، آثار و نتایج احکام

در موضوع حج

- تقوا، حکمت حکم فرعی قربانی: «لَنْ يَنَالَ اللَّهَ... وَلَكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوَى مِنْكُمْ»؛^۶
- آزمایش، حکمت حکم فرعی ممنوعیت شکار در احرام: «لَيَبْلُوَنَّكُمُ اللَّهُ بِشَيْءٍ مِنَ الصَّيْدِ...»؛^۷
- قوام و پایداری مردم، دلیل وجودی کعبه: «جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ».^۸

در موضوع جهاد

- گردن نهادن به دستورات الهی: «فَإِنْ بَعَثَ إِحْدَاهُمَا... حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ»؛^۹
- سعادت و رستگاری: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ... وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ»؛^{۱۰}
- یاری مظلوم و نبرد با ظالم: «وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ... الظَّالِمِ أَهْلُهَا»؛^{۱۱}
- آزمایش برخی با برخی دیگر (مؤمنان با کفار و کفار با مؤمنان): «لَيَبْلُوَنَّكُمْ بِبَعْضِ».^{۱۲}

در موضوع ربا

- عاقبت ترک حکم، خلود در جهنم: «وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ»؛^{۱۳}

۱. مائده / ۹۶ - ۹۴.

۲. بقره / ۱۹۶.

۳. نساء / ۱۶۱.

۴. بقره / ۲۷۵.

۵. بقره / ۲۷۹.

۶. حج / ۳۷.

۷. مائده / ۹۴.

۸. مائده / ۹۷.

۹. حجرات / ۹.

۱۰. مائده / ۳۵.

۱۱. نساء / ۷۵.

۱۲. محمد / ۴.

۱۳. بقره / ۲۷۵.

- استقرار عدالت اقتصادی، ربا دادن و گرفتن، ظلم‌پذیری و ظلم نمودن است، لذا ترک آن، جامعه‌ای عاری از ظلم، در حوزه اقتصادی را باعث و منتج به عدالت اقتصادی خواهد شد: «لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ»^۱.

- جمع‌بندی حکمت، اهداف، آثار و نتایج حکم

دلیل اینکه با آیات الاحکام، حکمت، هدف و نتیجه آن همراه شده است را می‌توان اقناع‌عقلی مخاطب برای پذیرش عمل به حکم دانست. انسان ذاتاً پرسشگر است و نسبت به یافتن دلیل و فلسفه اوامر و نواهی، کنجکاو است. حال اگر این کنجکاوی با جواب‌های منطقی و مستدل فرونشانده شود و انسان فلسفه و حکمت دستورات را بداند، پذیرش او نسبت به قانون جدید، بیشتر و عزمش برای عمل به آنها افزون‌تر خواهد بود.

۴. انعطاف در حکم (با تبیین حالت استثناء، راه جایگزین، راه جبران و تخفیف)

در موضوع حج

- انعطاف در حکم با تعبیه سه راه جبران تخطی از حکم فرعی تحریم شکار در حالت احرام؛ راه جبرانی اول این است که فرد باید کفاره‌ای معادل آن شکار از چهارپایان بدهد که دو نفر عادل معادل بودن آن را تصدیق کنند. راه دوم جبران، اطعام مستمندان و راه سوم، معادل آن روزه گرفتن است.^۲

- انعطاف در حکم با تعبیه راه جبران برای عدم ادامه حج به علت بیماری یا وجود دشمن با قربانی کردن شتر، گاو یا گوسفند و فرستادن به مکه یا منا و تراشیدن سر تا آن قربانی به محل خود برسد و اگر کسی (در حال احرام) مریض باشد یا ناراحتی از ناحیه سر داشته باشد (و مجبور به تراشیدن سر شود، سر را بتراشد) و کفاره‌ای از قبیل روزه یا صدقه یا قربانی انجام دهد.^۳

- انعطاف در حکم با تخفیف در مدت زمان حکم بدین صورت که در روزهای تشریق (روزهای ۱۲، ۱۱ و ۱۳ ذی‌الحجه) که حاجیان باید در منا باشند، باید خدا را یاد نمایند. حال اگر عجله کنند و در دو روز این اعمال را انجام دهند، گناهی بر آنان نیست و هر کس هم تأخیر کند نیز بر او گناهی نخواهد بود.^۴

۱. بقره / ۲۷۹.

۲. مائده / ۹۵.

۳. بقره / ۱۹۶.

۴. بقره / ۲۰۳.

در موضوع جهاد

- انعطاف در حکم با تعیین حالت استثناء برای ممنوعیت جنگ در مسجدالحرام؛ بدین صورت که اگر کفار در مسجدالحرام با مسلمین بجنگند، ممنوعیت جنگ و قتال با آنان برداشته خواهد شد.^۱
- انعطاف در حکم با تعیین حالت استثناء برای ممنوعیت پشت کردن به جنگ، بدین صورت که اگر برای تجدید قوا جهت حمله مجدد یا برای پیوستن به بخش دیگری از سپاه حق باشد (عقب نشینی تاکتیکی باشد) و برای فرار کردن نباشد، منعی ندارد.^۲
- انعطاف در حکم با تعیین حالت استثناء برای وجوب جهاد، بدین صورت که ناتوانان، بیماران و فقیرانی که خرج سفر (و نفقه عیال خود را) ندارند، از حکم وجوب جهاد استثناء و معاف شده‌اند.^۳

در موضوع ربا

- در آیه ۳۹ سوره روم بعد از اینکه بیان می‌شود که ربا نزد خدا فزونی نمی‌یابد، با اشاره به زکات (صدقه) و پاداش مضاعف آن برای آنان که به دنبال افزودن بر مال و دارایی خویش از راه رباخواری هستند، جایگزین ربا را معرفی می‌نماید. هرچند در خود حکم انعطافی لحاظ نشده، ولی جایگزین و نقطه مقابل آن معرفی شده است. همین نکته در آیه ۲۷۶ سوره بقره دیده می‌شود و با بیان این نکته که خدا سود ربا را نابود می‌گرداند و صدقات را افزونی می‌بخشد: «يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُزِيلُ الصَّدَقَاتِ»، صدقه را به عنوان جایگزین ربا معرفی می‌نماید.
- در آیه ۲۷۵ سوره بقره با بیان این نکته که هر کس موعظه‌ای از پروردگارش به او رسید و (از رباخواری) خودداری کرد، آنچه در گذشته (از طریق ربا به دست آورده) مال اوست و کار او به خدا واگذار می‌شود، با به رسمیت شناختن مالکیت و دارایی کسانی که قبل از تشریح حکم از رباخواری صاحب سود شده‌اند و اکنون حکم تحریم ربا را پذیرفته‌اند، تخفیف قائل شده و در حکم انعطافی قائل شده است.

- جمع‌بندی انعطاف در حکم

بر اساس آیه ۱۵۷ سوره اعراف، پیامبر اکرم ﷺ مأمور شدند تا احکام پر رنج و مشتقی را که مردم بر اساس کتب تورات و انجیل بر خود تکلیف کرده بودند و چون زنجیر به گردن آنان سنگینی می‌کرد،

۱. بقره / ۱۹۱.

۲. انفال / ۱۶.

۳. توبه / ۹۱.

از دوش آنان بردارند و شریعتی آسان و موافق فطرت بر خلق آورند. بر همین اساس، علاوه بر سهولت و موافقت احکام با فطرت، با تعبیه حالت انعطاف در احکام و پیش بینی همه موارد استثناء، تخفیفات، راه‌های جبران و جایگزین برای احکام، بُعد دیگری از سهولت برای احکام در نظر گرفته شد. از سوی دیگر شارع مقدس به دنبال آن نیست که به هر طریق و در هر شرایطی باید به احکام عمل شود؛ بلکه با لحاظ کردن شرایط مختلف از قبیل شرایط زمانی، موقعیت مکانی و حالات جسمانی یا روحی مکلف، شرایط عمل به حکم را متغیر قرار داده و حتی گاهی راه جایگزین یا راه جبران را برای آن در نظر گرفته است.

نتیجه

با توجه به نزول قرآن کریم به صورت تدریجی در طول ۲۳ سال، آیات الاحکام نیز از این قاعده مستثنی نبوده و به صورت تدریجی و در چندین مرحله نازل شده‌اند. با توجه به این موضوع و با تعیین حوزه‌های اجتماعی مهم و تأثیرگذاری از قبیل سیاسی، اقتصادی و نظامی و با بررسی آیات الاحکام حج، جهاد و ربا و با طی کردن مراحل از قبیل تعیین آیات مرتبط با هر حکم، تعیین اصل حکم و فروعات حکم، تعیین نوع رابطه ملزومات تشریح و قانونگذاری (فروعات حکم) با اصل حکم، تفکیک ملزومات تشریح و قانونگذاری (فروعات حکم) به قبل از تشریح حکم اصلی و بعد از حکم اصلی بر اساس ترتیب نزول و جمع‌بندی مشترکات به دست آمده نتایج ذیل به دست آمد:

۱. در احکام اجتماعی مانند حج، جهاد و ربا، یک شکل و قالب مشترک برای تشریح و صدور حکم مشاهده شد که به علت تکرار آن در همه آنها و با توجه به تعریف الگو، در این پژوهش از آن تعبیر به الگوی تشریح و صدور حکم نمودیم.

۲. بر اساس الگوی تشریح و صدور حکم، آیات مرتبط با حکم اصلی که قبل از آن نازل شده است، با بیان سابقه و پیشینه تاریخی حکم (در ملل و شرایع پیشین) و همچنین فرهنگ‌سازی (بر اساس ارزش‌گذاری و تبیین ضدارزش)، در پی مقدمه‌چینی، زمینه‌سازی و بسترسازی برای تشریح اصل حکم می‌باشند.

۳. بر اساس الگوی تشریح و صدور حکم، آیاتی که بعد از تشریح اصل حکم می‌آیند، با تبیین احکام فرعی و زیرمجموعه، استفاده از اهرم‌های روحی و روانی (از قبیل تبشیر و ترغیب یا انداز و تهدید)، بیان حکمت، اهداف، آثار و نتایج حکم و همچنین لحاظ کردن انعطاف در حکم (با

تبیین حالت استثناء، راه جایگزین، راه جبران و تخفیف) در پی تکمیل، تقویت و تثبیت حکم و تأثیر احکام بر مکلفان هستند.

منابع و مأخذ

الف) کتاب‌ها

- قرآن کریم.
- ابن فارس، احمد (۱۳۹۹ ق). معجم مقاییس اللغة. بیروت: دار الفکر.
- ابن کثیر (۱۴۱۹ ق). تفسیر القرآن العظیم. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
- ابن ندیم (۱۳۹۴ ق). الفهرست. تهران: دنیای کتاب.
- بهجت پور، عبدالکریم (۱۳۹۳). همگام با وحی تفسیر تنزیلی. قم: التمهید.
- بهجت پور، عبدالکریم (۱۳۹۹). روش فرهنگ‌سازی پاک‌دامنی در قرآن. قم: مرکز حوزه‌های علمیه خاوه‌ران.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۸). تفسیر تسنیم. قم: اسراء.
- حسکانی، عبیدالله (۱۳۶۹). شواهد التنزیل. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۸۵). لغتنامه. تهران: دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۸۷). المفردات فی غریب القرآن. تهران: مؤسسه الصادق علیه السلام.
- روشه، گی (۱۳۷۹). کنش اجتماعی. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- زرکشی، بدرالدین (۱۴۱۰ ق). البرهان فی علوم القرآن. بیروت: دار المعرفة.
- سیوطی، جلال‌الدین (۱۴۱۶ ق). الاتقان فی علوم القرآن. بیروت: دار الفکر.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۶۳). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: بنیاد علمی و فکری علامه طباطبائی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۸ ق). مجمع البیان لعلوم القرآن. بیروت: دار المعرفة.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲ ق). جامع البیان فی تأویل آی القرآن. بیروت: دار المعرفة.
- عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۹۵). آیات الاحکام. قم: دفتر مطالعات و تحقیقات علوم اسلامی.
- فاضل مقداد، ابو عبدالله (۱۴۲۲ ق). کنز العرفان فی فقه القرآن. قم: نوید اسلام.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۷). تفسیر نور. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- مدیر شانه‌چی، کاظم (۱۳۹۴). آیات الاحکام. تهران: سمت.
- مصباح‌یزدی، محمدتقی (۱۳۹۴). حکیمانه‌ترین حکومت. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۲). مجموعه آثار، ج ۲۸. تهران: صدرا.
- معرفت، محمدهادی (۱۳۹۶). التمهید فی علوم القرآن. قم: التمهید.

- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۵۳). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- نکونام، جعفر (۱۳۸۰). درآمدی بر تاریخ‌گذاری قرآن. تهران: هستی نما.
- هاشمی رفسنجانی، اکبر (۱۳۸۶). تفسیر راهنما. قم: بوستان کتاب.

ب) مقاله‌ها

- اسماعیلی‌زاده، عباس (۱۳۸۳). اسرار و حکمت‌های نزول تدریجی از دیدگاه قرآن. آموزه‌های قرآنی، ۴ (۴). ۷۱-۹۰.
- اقبال، ابراهیم و عبدالهادی فقهی‌زاده (۱۳۹۴). تاریخ‌گذاری سوره حج؛ درنگی در مکی یا مدنی بودن سوره و نقش آن در تفسیر. پژوهش‌های قرآنی، ۲۰ (۳). ۱۳۹-۱۱۲.
- بهجت‌پور، عبدالکریم و حامد معرفت (۱۳۹۰). اعجاز تشریحی قرآن. قرآن و علم، ۵ (۱). ۴۱-۳۶. doi.org/dor/20.1001.1.20086016.1390.5.8.2.6
- بهجت‌پور، عبدالکریم و حامد معرفت (۱۳۹۸). تحلیلی بر سیر نزولی آیات الاحکام. سومین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی.
- خرقانی، حسن و حسین شهبازپور (۱۳۹۵). فرآیند شکل‌گیری فرهنگ جهاد در نظام جامع آموزه‌های قرآن کریم. پژوهش‌های دفاعی امنیتی اسلام، ۱ (۱). ۱۱۲-۸۷. doi.org/10.22034/ids.2024.159071
- معینی، محسن (۱۳۷۶). آیات الاحکام. تحقیقات اسلامی، ۱۲ (۲). ۸-۱.

ج) سایت‌های اینترنتی

- جمشیدی، افسانه (۱۳۹۲ خرداد). سیر تدریجی بیان احکام در قرآن کریم. سایت پایگاه تحقیقاتی القرآن. معارف - در - قرآن / احکام - در - قرآن <http://www.quranstudies.ir/category/>

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی